

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Т. В. ЯКИМЧУК

Девіантна поведінка викликає інтерес у психологів, лікарів, педагогів, працівників правоохоронних органів, соціологів, філософів. Тема девіантної поведінки має міждисциплінарний і дискусійний характер. Пов'язаність терміна з поняттям «соціальна норма» багатократно ускладнює проблему, оскільки межі норми досить умовні, а людини, яка абсолютно нормальна за всіма показниками, просто не існує [1].

Проблемою девіантної поведінки займалися такі науковці, як Б. Братусь, К. Юнг, Е. Фромм, А. Маслоу, А. Макаренко, В. Сухомлинський, О. Барабанщиков, А. Галімов.

Метою статті є аналіз психолого-педагогічної літератури щодо девіантної поведінки особистості, визначення критеріїв поняття девіантної поведінки особистості.

Оцінка будь-якої поведінки завжди має на увазі його порівняння з якоюсь нормою. Проблемну поведінку часто називають девіантною, яка відхиляється від норми.

У більшості наук прийнятий розподіл явищ на «нормальні» й «аномальні». У строгому значенні «нормальним» вважається все, що відповідає прийнятій в даній науці нормі-еталону. Способи отримання норми нерідко називають критеріями. Одним із найпоширеніших і загальних є статистичний критерій. З погляду математичної статистики нормально все те, що зустрічається часто, тобто не рідше ніж у 50% випадків. Відповідно до закону нормального розподілу 2–3% людей по обидві сторони від «нормальної більшості» матимуть виражені порушення поведінки за певною якістю (інтелект, товариськість, емоційна стійкість), а приблизно по 20% з обох боків відповідно – невеликі відхилення.

Статистичний критерій поєднується з якісно-кількісною оцінкою поведінки за ступенем його вираженості і ступенем загрози для життя. Поведінка, що представляє пряму небезпеку для життя самої людини або оточуючих, незалежно її його частоти, а деколи і ступеня вираженості, оцінюється як девіантна, наприклад суїцид або злочин.

Разом зі статистичним, у гуманітарних науках також використовуються спеціальні критерії оцінки нормальності (аномальності) поведінки особистості: психопатологічний, соціально-нормативний і індивідуально-психологічний.

Психопатологічний критерій використовується в медицині. З погляду психопатологічного критерію всі поведінкові прояви можна поділити на дві групи: нормальні і патологічні у значенні «здоров'я – хвороба». У класифікації хвороб девіантна поведінка не виділена як окрема нозологічна одиниця, отже, воно не є ні формою патології, ні строго певним медичним поняттям. Водночас, девіантна поведінка широко розглядається у низці явищ, що лежать між нормою і патологією.

Наступний, соціально-нормативний, критерій має надзвичайно важливе значення в різних сферах суспільного життя. Згідно із цим критерієм, поведінка, що відповідає вимогам суспільства зараз, сприймається як нормальна і схвалюється. Поведінка, що відхиляється, — навпаки, суперечить основним суспільним установкам і цінностям. Зі зміною самого суспільства змінюються і соціальні норми, діючі в ньому.

Останній, індивідуально-психологічний, критерій відображає все зростаючу цінність кожної особистості, її індивідуальності.

Відповідно до даного критерію сучасні вимоги до людини не обмежуються його здатністю виконувати соціальні розпорядження, але припускають також самопізнання особистості. Отже, основоположними якостями особистості в нашу епоху можна назвати: її внутрішню позицію по відношенню до зовнішнього світу і себе, здатність ухвалювати рішення і робити вибір, а також особистісну відповідальність за власну поведінку. Самовизначення в соціальному просторі і самореалізація особового потенціалу в ньому визнаються провідними завданнями індивідуального розвитку [1].

Аналіз літератури свідчить, що багатовимірний і комплексний спектр проблем девіантної поведінки став предметом ґрунтовного вивчення багатьох наук, зокрема філософії, соціології, психіатрії, криміналістики, психології та педагогіки.

Психологія девіантної поведінки досліджує механізми формування особистісних якостей, а також механізми становлення характерологічних властивостей. Це викликано тим, що в осіб, у яких виникло соматичне або психічне захворювання, які перенесли життєві потрясіння, відбуваються виражені зміни характеру й особистості. У психології девіантні форми поведінки вчені пов'язують з особистісною аномалією і розглядають їх невіддільно від особистісних властивостей та якостей, темпераментних і характерологічних особливостей, а також таких понять, як гармонійність і дисгармонійність. На сьогодні можна говорити про кілька підходів до пояснення відхилень у поведінці особистості.

Зокрема, психологи вказують на те, що для задоволення соціальних потреб людина у процесі виховання й самовиховання прагне знайти суспільно прийнятні моральні якості та сформувати соціально схвалюваний і прийнятий референтною групою або колективом світогляд. На думку Б. С. Братуся, стати особистістю означає, по-перше, зайняти певну життєву позицію, що насамперед визначає моральні пріоритети, по-друге, достатньою мірою усвідомити її та нести за неї відповідальність, по-третє, утверджувати її своїми вчинками та справами [2].

Теорія аналітичної психології К. Юнга розглядає особистість як сукупність архетипів. Архетипом особистості К. Юнг називає форму і спосіб зв'язку наслідуваних несвідомих первинних людських прообразів і структур психіки, що забезпечують основу поведінки, розуміння світу, внутрішню єдність і взаємозв'язок культури та взаєморозуміння людей. На думку К. Юнга, людина народжується не тільки з набором біологічних властивостей, а й із психологічною спадщиною у вигляді «колективного несвідомого». Воно містить психічний матеріал, що не може виникнути на особистому досвіді та спричиняє різні непередбачені акти поведінки [2].

Е. Фромм із позиції гуманістичної психології спробував сформулювати значимі для особистості людини параметри, використовуючи поняття «володіння» й «буття». Учений стверджував, що людина може бути спрямована на одну із систем «У мене є ...» або «Я є ...». Він вважав, що саме на їх основі відбувається формування тих чи інших якостей особистості та їх вияви у поведінці [2, с. 63].

У рамках психології самоактуалізації А. Маслоу описав вісім шляхів – типів поведінки для найбільш гармонійного особистісного зростання. Зокрема, для вивчення деяких аспектів девіантної поведінки важливе значення має трактування А. Маслоу психологічних захистів особистості від світу.

З погляду представника гуманістичної психології В. Франкла, гармонійним життя людини роблять духовність, воля та відповідальність. Духовність відображає моральний бік життя, формуючи якості особистості, спрямовані на блага інших. Воля стосується потягів, спадковості та середовища. Порушення гармонійності між ними, на думку В. Франкла, і є причиною девіацій.

Важливо також згадати найбільш відомі теорії особистості, значимі для психології девіантної поведінки. Це, зокрема, теорія відносин особистості В. М. М'ясищева [3]. Він вважав, що головною характеристикою особистості в теорії є система її відносин, тобто взаємин і взаємодій з людьми, становлення якої відбувається у процесі соціалізації. Учений вважав, що саме відносини формують свідому вибірковість (пріоритетність) у контактах з іншими людьми, визначають ступінь інтересу, силу емоцій і бажань і є рушійною силою особистості, й зокрема, відхилень у поведінці.

Важливо також ураховувати діяльнісну теорію особистості О. М. Леонтьєва [4], який вважав, що особистісне зростання здійснюється у процесі спілкування. Саме спілкування, стверджував О. М. Леонтьєв, багато в чому визначає становлення перцептивних, розумових та інших характеристик людини, її емоційно-вольової сфери.

Психолого-педагогічні дослідження девіантної поведінки здійснюються у рамках психології гармонійного й аномального розвитку особистості. Проведений аналіз теорій особистості показав, що для вивчення поняття девіантної поведінки у психології важливе значення має дослідження поняття гармонійного характеру та гармонійної поведінки.

У педагогіці також проводилися ґрунтовні дослідження проблеми відхилень у поведінці молодих людей. Зокрема, у 20–30-ті роки ХХ століття в педагогічній думці чітко виокремилася кілька основних напрямів досліджень проблеми девіантної поведінки та її викорінювання. Представники педологічного напрямку (В. І. Нікольський, В. Г. Вельський, А. Ф. Мазурський, О. М. Гроборов та ін.) пояснювали наявність у певної частини молодих людей негативних якостей природженою схильністю до поганого або хорошого [5, с. 109–115]. По-іншому розглядали проблему попередження і подолання різних відхилень у поведінці важких вихованців відомі представники іншого напрямку, насамперед П. П. Блонський, С. Т. Шацький, В. М. Сорока-Росинський, А. С. Макаренко та ін. Зокрема, В. Л. Сорока-Росинський стверджував, що дитина може бути «важкою» зовсім не через дефективність,

а навпаки, унаслідок багатства і складності своєї натури. Вчений підкреслював, що у роботі з важковиховуваними «потрібне не радикальне перевиховання, що передбачає переродження всієї натури, а лише дуже інтенсивний виховний процес, що має на меті гармонізацію психіки і надання їй максимально стійкого вигляду...» [6, с. 151].

Значний внесок у наукове розуміння проблеми превентивної педагогіки, практичне вирішення питань перевиховання важких вихованців у спеціальних установах, підготовку вчителів до роботи з «важкими» учнями зробив А. С. Макаренко. Він надавав велике значення колективу і дійшов висновку про те, що ніяких особливих правопорушників немає. Робота педагога, на його думку, «повинна полягати в найбільшому наближенні до первинного колективу, у найближчій дружбі з ним, у товариському вихованні» [7, с. 379]. На практиці і в теорії А. С. Макаренко показав, що проблеми у вихованні виникають через порушення нормальних зв'язків людини із сім'єю, школою, колективом, суспільством.

Проблему відхилень у поведінці досліджували також Л. В. Занков, В. Ф. Певзнер, В. Ф. Шмідт та інші [6, 7]. Основними чинниками, що викликають девіантну поведінку, ці вчені, окрім соціально-економічних, назвали і психолого-педагогічні: негативний вплив сім'ї, школи, вулиці, товаришів, а також цікавість, наслідування, прагнення забути складне, сповнене постійних тривог і турбот безпритульне життя.

Для вирішення проблеми виховання особистості, і зокрема їх девіантної поведінки, важливе значення мають дослідження таких учених, як О. В. Барабанщикова, В. І. Вдовюка, А. В. Галімова, П. М. Городова, Д. В. Іщенко, М. А. Лямзіна, Г. А. Шабанова, В. В. Ягупова та інших. Саму проблему попередження девіантної поведінки у молоді досліджують за кількома напрямками. Зокрема, В. А. Бараннік, Т. Ю. Ваврик, М. В. Касярум, О. М. Овчар та інші у своїх дисертаційних дослідженнях визначили понятійно-термінологічний апарат проблеми девіантної поведінки, соціальну та психолого-педагогічну природу цього явища, причини й умови девіантної поведінки в економічному, політичному, правовому, педагогічному та психологічному плані [8].

Отже, оцінка будь-якої поведінки завжди має на увазі його порівняння з якоюсь нормою, критеріями. Одним із найпоширеніших і загальних є статистичний критерій, який поєднується з якісно-кількісною оцінкою поведінки за ступенем його вираженості і ступенем загрози для життя.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, дисертаційних досліджень щодо девіантної поведінки показав, що наукові розробки в цьому напрямі активно ведуться, багатовимірний і комплексний спектр проблем девіантної поведінки став предметом ґрунтовного вивчення багатьох наук, зокрема філософії, соціології, психіатрії, криміналістики, психології та педагогіки.

Перспективними напрямками подальшого дослідження є визначення шляхів та умов попередження девіантної поведінки.

Список використаної літератури:

1. Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ. [для студ. высш. учеб. завед.] / Е. В. Змановская. , 2-е изд., испр. – М. : Издат. Центр "Академия", 2004. – 288 с.
2. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : Учебн. пособ. / В. Д. Менделевич. – М. : МЕДпресс, 2001. – 432 с.
3. Мясичев В. Н. Трудные дети в школе // Трудные дети в массовой школе. / В. Н. Мясичев. – М. : Изд-во пединстит., 1933. – С. 7–16.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – М., 1975. – С. 285-286.
5. Попов В. А. Из истории профилактики социальных отклонений молодежи (20-е гг.) / В. А. Попов. // Советская педагогика. – 1989. – № 9. – С. 109–115.
6. Сорока-Росинский В. Л. Педагогические сочинения. / В. Л. Сорока-Росинский. – М. : Педагогика, 1991. – С. 151.
7. Педагогіка : хрестоматія / уклад. : А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання-прес, 2006. – С. 379.
8. Бараннік В. А. Психологічні особливості самооцінки військовослужбовців з девіантною та деліквентною поведінкою : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В. А. Бараннік. – Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 18 с.